

Ta tillvara timmerhus

Text: Märta Ohlsson

Foto: Anders Gottberg, Liv Hellquist, Britta Lidberg
och Märta Ohlsson, Länsstyrelsen Dalarna samt Hans Rosdahl.

Innehåll

Byggnaderna berättar	3
Syna och underhåll dina byggnader	10
Restaurera varsamt	11
Om du anlitar hantverkare	12
Tak	13
Mark och grund	16
Stomme	17
Måla eller inte måla	22
Lavar på lador och andra naturvärden	23

Byggnaderna berättar

I Sverige har man har byggt hus av liggande timmer åtminstone sedan 1100-talet. Fram till slutet av 1800-talet var knuttimring det dominerande byggnadssättet. Timret valdes med omsorg och många timmerbyggnader har därför en anseelig ålder.

De äldsta ännu stående timmerbyggnaderna i Sverige är från slutet av 1200-talet. Flera av dem finns i Dalarna, bland annat i Gärdsjö i Rättviks kommun och i Moratrakten. Byggnadernas ålder har bestämts med hjälp av så kallad dendrokronologi där man jämför årsringarna i stockarna. Man kan också få en uppfattning om en byggnads ålder genom att studera knutarnas utseende. Knutarna har haft olika utseende under olika perioder och i olika delar av landet.

Medeltida rännknut

Rännknut
Enkel höladuknut

Rättviksknut
1600-tal

Dubbelkattsknut
1700-tal

Enkelkattsknut
1800-talets början

Dubbelhaksknut
Sent 1800-tal

Exempel på knutar. Illustrationer © Roland Andersson

Byggnaderna kan berätta om tidigare generationers liv, odling, djurhållning och självhushåll. De många uthusen var förr nödvändiga för det dagliga livet på gården. Förutom bostadshuset fanns ofta ladugård, stall, loge, bagarstuga, brygghus, dass, härbre, smedja och flera ängslador. Nuförtiden har dessa byggnader nästan alltid förlorat sin roll i gårdens försörjning. I dagligt tal kallas de ofta överloppsbyggnader. De har dock en stor betydelse både ur kulturhistorisk synpunkt då de vittnar om hur tidigare generationer levde och för landskapsbildningen.

Ibland finner man inskriptioner och märken i äldre timmerbyggnader.

Det kan vara årtal, bomärken och någon gång runor eller brännmärken som gjorts för att skydda mot onda krafter. Lås, gångjärn och dörröppningar kan berätta om ålder, användning och i vilken tradition byggnaden är uppförd.

Ibland finns flyttmärken. Håltagningar kan visa anslutningar till tidigare grannbyggnader. Det kan också finnas hantverksmässiga spår i taksparrar, golv och i timmerstommarna.

Byggnadens placering på gården och dess storlek är ytterligare ledtrådar till äldre funktion. En kunnig timmerman kan många gånger avläsa sådant som en lekman aldrig anat.

Detalj av storskifteskartan från för Häradsarvet på Sollerön. Kartan upprättades 1839-40. Gårdarna på kartan bestod av många byggnader och man kan se att det fanns ett stort antal små byggnader spridda i markerna, de flesta av dem troligen ängslador.

Den här skriften handlar huvudsakligen om renovering av äldre ekonomibygnader av timmer. Även andra typer av äldre byggnader, till exempel mangårdsbyggnader och fåbodstugor är liksom byggnader från senare perioder viktiga att bevara och underhålla om vi ska kunna få en bild av hur tidigare generationers jordbrukare levde och verkade.

Exempel på äldre ekonomibyggnader

Ängslador

Ängsladorna ligger ute i ängsmarken, eller i mark som förr var äng. I ladorna förvarades den del av vinterfodret som inte togs hem till gården direkt under slåttern. Höet kördes hem på vintern då det var lättare att färdas på den frusna, snötäckta marken.

Äldre ängslador är vanligen byggda av rundvirke medan yngre lador ofta är tillverkade av regelverk som klätts med panel. Springor mellan stockarna och bräderna gav en naturlig luftning av höet.

Ängsladorna berättar om den tid då tillgången på eget vinterfoder avgörande för djurhållningen.

Ängsmarkerna var då en viktig resurs för jordbruket. Ladorna är ofta de enda spåren av den äldre markanvändningen och därför viktiga att bevara. Det gör också att de förlorar de en del av sitt värde om de flyttas.

Härbren

I härbret förvarade man spannmål, både det som skulle förbrukas under vintern och nästa års utsäde. Här förvarades också bröd, kött, fisk och annat viktigt. Ibland hade man särskilda härbren för kläder. För att minska risken att förlora mat och utsäde vid en eventuell eldsvåda placerades oftast

härbrena en bit från övriga byggnader.

Härbrena är ofta omsorgsfullt timrade. De vilar på ett underrede av stolpar. Ovanpå stolparna finns skålformiga "mushyllor" som hindrade möss och råttor att ta sig upp. Byggnadssättet skapade också lufttillförsel som höll fukten borta.

Smedjor

I äldre tid fanns smedjor på de flesta gårdarna. Gårdssmedjan var vanligen en liten timmerbyggnad med ässja, bälgar och städ. I gårdssmedjan utfördes reparation av gårdens verktyg och andra enklare smidesarbeten. Här skoddes också gårdens hästar. Smedjan låg ofta en bit ifrån övriga byggnader för att minska risken för brand.

Ladugården/fähus/fjös/föjs/fejs

Den äldre typen av ladugård var en låg timrad byggnad med ingång på gaveln och en liten gödsellucka på motsatta gaveln. Den typen av ladugård finns knappt kvar utom vid en del fäbodrar. Djurens utdunstningar och

spillning gjorde att det blev fuktigt inne. Det ledde till att ladugårdarna, trots att de ofta var rejält byggda, tillhör

de byggnader som hade kortast livslängd.

Eldhus i Hedbodarna, Älvdalens kommun. På nedre bilden ser man det nyrestaurerade taket inifrån.

Eldhus

Eldhuset består av ett enda rum med ingång på gaveln. I mitten av stugan finns en öppen härd som omges av lavar längs väggarna. Röken fick söka sig ut genom en öppning i ryggåstaket. Eldhusen var de äldsta bostadshusen i finnbyar och på många fåbodrar. På fåbodarna har de ofta övergått till att tjäna som kokhus för beredning av mejeriprodukter.

Återanvändning av byggnader i äldre tid

Ibland ser man att stockarna i en timmerbyggnad är numrerade. Numreringen gjordes när man tog ner byggnaden för att veta hur stockarna skulle sitta när man byggde upp den igen. Det var inte ovanligt att man plockade ner äldre byggnader och byggde upp dem igen, kanske för en annan användning. Det hände också att man vid arvsskiften fick med sig byggnader till det nya gårdsläget. Ibland delades till och med bostadshusen

mellan syskon och den ena halvan byggdes upp på en ny tomt.

Tillgången till virke och riklig arbetskraft gjorde att jordbrukets ekonomiska byggnader ofta revs och ersattes när de ansågs ha tjänat ut. Särskilt många byggnader ersattes med nya i samband med storskifte och laga skifte. Kvarvarande lador i odlingslandskapet är bara en bråkdel av de som en gång funnits där. Det gör det extra angeläget att bevara de få som finns kvar.

Syna och underhåll dina byggnader löpande

Syna regelbundet dina byggnader från alla håll för att se om de är OK eller om något behöver åtgärdas. Om något måste åtgärdas så ställ följande frågor till dig själv innan du påbörjar arbetet:

- Vad har hänt?
- Varför har det hänt?
- Hur kan felet åtgärdas?
- Kan jag åtgärda det själv eller måste jag anlita yrkesfolk?
- Hur kan jag förebygga att det händer igen?

Taket, syll, översta stockvarvet och bröstningen under fönster är mest utsatta för fukt och röta, så de bör kontrolleras extra noga.

Restaurera varsamt

Såväl kulturvärden som plånbok mår bra av en varsam hantering av äldre byggnader. Genom att laga och bara byta det nödvändiga kommer du långt.

Ändringar av en byggnad ska enligt plan- och bygglagen (PBL) 8 kap 17§ utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden. I stort sett handlar det om ett förhållningssätt där man vid varje ändring utgår ifrån den befintliga byggnaden och dess värden och kvaliteter. Det kan avse sådant som byggnadsmaterial, takutformning,

färgsättning, form och byggnadens samspel med omgivningen. Det handlar inte bara om trohet mot originalets utseende, utan även mot den teknik och material med vilket det har åstadkommit. För att byggnadens kulturhistoriska särdrag ska bevaras är det viktigt att försöka restaurera byggnaden så att dess ursprungliga uppbyggnad och utformning består. Den ursprungliga funktionen bör också kunna förstås.

Förutsättningarna för byggnaderna är annorlunda idag än när de byggdes. Vissa kompromisser mellan gammalt och nytt kan behöva göras. Inför förändringar är det viktigt att man har klara motiv och genomtänkta förslag när man avviker från den hävdvunna byggnadstraditionen.

Stora genomgripande förändringar är ofta till skada för kulturvärdet. Små, väl genomtänkta, insatser kan hindra fortsatt förfall, underlätta framtida underhåll och därmed förlänga byggnadens livslängd. Det är bättre att skydda provisoriskt än att riva en byggnad som du just nu inte har direkt bruk för. Byggnaden överlever i många år till och själv får du mer betänketid. Många gånger lönar det sig även från ekonomisk synpunkt att laga och komplettera istället för att byta ut allt gammalt material.

Man bör också tänka på att moderna material ibland kan motverka bevarandet och istället orsaka skador. Tryckimpregnerat virke kan till exempel stöta bort vattnet till anslutande delar, som då får ökad risk för röta. Ibland finns tidigare reparations- och komfortåtgärder som är mindre lämpliga för husets kondition. Ofta finner till exempel man att orsaken till röta i golv är alltför täta grunder.

Tänk också på att byggnaden ska fortsätta att passa in i miljön där den står. Det är därför viktigt att inte göra för mycket. Nya material eller ny utformning kan få byggnaden att upplevas udda i sitt sammanhang eller skämma en i övrigt väl bevarad miljö.

Om du planerar att utföra mer

omfattande vårdarbeten kan det vara en god idé att redan i planeringsfasen anlita en sakkunnig på området.

Om du anlitar hantverkare

Vid upphandling av arbeten på kulturhistoriskt värdefulla byggnader är det viktigt att välja entreprenörer och hantverkare som har erfarenhet av liknande uppdrag. Dåligt resultat, ekonomiska tvister och höga kostnader kan bli obehagliga överraskningar om uppdraget läggs på oerfarna yrkesmän.

Ett sätt att säkerställa kvalitén på de arbeten som ska utföras kan vara att begära att entreprenören talar om vilka personer och eventuella underentreprenörer som kommer att delta i arbetet. För större byggprojekt behöver man ta fram ett förfrågningsunderlag till grund för upphandlingen. Av detta underlag ska det bland annat framgå vilka krav som kommer att ställas på utförandet, om byggnaden är skyddad genom kulturminneslagen och att arbetet då kommer att följas och kontrolleras av antikvarisk expertis.

Även vid mindre omfattning på arbetena är det klokt att begära in anbud från flera entreprenörer. Du kan då få en uppfattning om vad som är ett rimligt pris för de arbeten som ska göras. Kontrollera att kostnaderna för material, byggnadsställningar, arbetstid och annat anges i de anbud du fått in.

Redan när du begär in anbud bör du försäkra dig om att entreprenörerna förstår och räknar in de särskilda kulturhistoriska kraven.

Det viktigaste är att taket är tätt

- Ta bort träd och grenar som kan skada taket.
- Håll efter och byt trasiga ut tegelpannor
- Lägg inte på en presenning på trätak (ved, plank eller pärt) eftersom det stänger inne fukten som kan skada taket
- Var noga med underarbetet

Det har blivit vanligt att byggfirmor vill lägga takduk under ett nytt ytskikt på taket. Materialet är oprövat ur kulturhistorisk synpunkt. Vi vet ännu inte om det kommer att fungera över tid.

Behåll den ursprungliga typen av material om det går

Nävertak/vedtak

Tak med tätskikt av näver brukar i allmänhet kallas för torvtak eller vedtak, det vill säga efter det material som är mest synligt. Men torvens och takvedens funktion är egentligen bara

att hålla nävertäckningen på plats. Under 1700- och början av 1800-talet dominerade vedtak på landsbygden i norra Sverige. De ganska stora näversjoken läggs lösa utan spik i flera lager, och täckts med kluvna stockar, kluvor, eller barkade störar av mindre dimension. Det hålls på plats av takkrokar och en täckja/takfotsbräda längst ner mot takfoten.

Brädtak

Med tiden började man använda sågade bräder istället för kluvor. Bräderna ligger lodrätt placerade i dubbla rader. Ofta finns det hyvlade dräneringspår i bräderna.

Spåntak

Under 1800-talet blev spåntak vanliga. Spånen, även kallade pärt eller takstickor, kan vara späntade, hyvlade eller sågade. Späntade spån kan tillverkas för hand med spånkniv eller maskinellt. Eftersom fibrerna inte är avskurna blir spånet styvt och

motståndskraftigt. Hyvlade spån är böjliga och mindre hållbara eftersom hyveln skär av fibrerna. Sågade spån är ganska tjocka och den sågade ytan suger upp vatten, vilket gör dem mindre lämpliga som takmaterial. Spånen läggs på ett väl luftat underlag. Kluvor med den runda sidan uppåt eller glest liggande brädor är vanliga undertak. Spånen läggs överlappande nerifrån och ligger omlott även i sidled. Var rädd om gamla spåntak. Ofta ligger spånen kvar under ett nyare tak av tegel eller plåt. Om det är oskadat fungerar det utmärkt som undertak.

Tegel

Tegeltak behöver ses över varje år. Tegelpannor som kommit snett måste rättas till och trasiga pannor bytas ut. Ta vara på alla hela gamla pannor när du ska lägga om taket. Om de inte räcker till hela taket så försök få tag på gammalt tegel av samma sort. Ifall det inte går kan du lägga de gamla pannorna på framsidan och nya pannor på baksidan av byggnaden.

Tegelimiterande plåt och glaserade takpannor bör undvikas. Ersätt heller inte ett gammalt tegeltak med betongpannor som är tyngre och ofta bleks med tiden.

Plåt

Om inte befintlig takbeläggning kan återanvändas och repareras till rimlig kostnad kan sinuskorrigerad plåt eller pannplåt användas. Plåten ska vara förzinkad stålplåt utan målningsbehandling, möjligtvis grå. Trapetskorrogerad plåt och tegelimiterande plåt fungerar inte så bra. Eftersom plåt är ett stelt material och som också åldras på ett annat sätt än trä och framför allt timmer så blir estetiken ofta lidande. För att mildra de många gånger brutala utseendemässiga effekterna av plåttak bör vindskivor, täck- och nockbrädor göras av trä.

Mark och grund

Trä mot jord blir jord

Hur marken och vegetationen intill byggnaderna ser ut har stor betydelse för byggnadernas skick och fortbestånd. Mark som lutar in mot grunden leder in vatten under byggnaden. Rabatter intill huset håller också kvar fukt som kan bidra till skador. Jordlagret växer ständigt till genom förmultnande växter och måste därför med jämna mellanrum grävas ur.

Byggnaden ska stå på rätt placerade grundstenar och på sådan höjd över marken att markfukt inte kan skada syllstockarna. Marken bör vara minst 15-20 cm lägre än allt virke.

Håll undan vegetationen

För att motverka framtida fuktskador är det viktigt att hålla rent från högt gräs, buskar och träd närmast byggnaderna. Vegetation intill väggarna gör att fukten stannar kvar och orsakar skador i stammen. Träd kan också orsaka mekaniska skador på tak eller väggar och nedfallna löv på taket håller kvar fukten.

Stomme

Vid komplettering och reparation av stomme, golv- och takkonstruktion ska timmer och övrigt virke vara av likvärdig dimension som befintligt material. Det är viktigt att inte byta ut mer timmer än nödvändigt. I äldre byggnader har man ofta använt virke av god kvalitet med täta årsringar som byggnadsmaterial. Därför är träet ofta friskt och starkt inuti, även om det kan se dåligt ut på utsidan.

Ladan lyfts med hjälp av kuddar av armerat gummi som blåses upp med tryckluft.

Lyfta byggnaden

Stenar kan ha kommit ur läge så att syllstockarna har murknat sönder och väggarna börjat luta. Byggnaden behöver då lyftas med hjälp av domkrafter eller lyftkuddar, så att stockar och syllstenar/grundstenar kan placeras i rätt läge. Om det finns en murstock måste du undersöka hur den är förbunden med stommen innan du börjar lyfta byggnaden.

Här har man använt två små domkrafter för att lyfta byggnaden.

Vid restaurering av den här uthuslängan i Brunnsberg har man bytt ut hela det nedersta stockvarvet. Högre upp på väggen räckte det att ersätta de skadade delarna av stockarna.

Byta syllar och stockar

I en timmerstomme kan man lätt byta rötskadade delar. Stockar byts ut eller skarvas där det behövs. Man behöver inte alltid byta ut hela stocken om bara en del av den är rötskadad. Översta och nedersta stockarna bör dock helst vara i ett stycke eftersom de låser ihop stommen.

Reparationerna bör göras så lika det ursprungliga som möjligt. Använd samma dimensioner används som ursprunget. Oftast används hakskarv eller blyxtskarv samt dymlingar (stora träplugg) för att förankra det nya i det gamla. Det är viktigt att alla bitar kommer på rätt plats och är väl förbundna med varandra genom dymlingar och knutar. Om halva stocken ska skarvas i dess längdriktning, kan man lägga i en bräda som yxas till grovt i ytan så att den ser ut som om den var en stock. Använd torrt virke vid reparationer, eftersom färskt virke krymper.

Den gamla stocken har använts som mall vid tillyxning av den nya.

Exempel på byte av stockar från Sälens fåbodrar i Älvdalens kommun. Hela ladan märktes upp för att man skulle kunna sätta ihop den rätt igen. Man stabiliserade sedan ladan med tillfälliga plank och hissade upp den. Sedan tog man ur stockarna nerifrån och lagade ihop konstruktionen med nytt timmer.

De yttre delarna av stockarna i Evertsbergs gamla handel var skadade och har ersatts med nytt virke.

Det gamla underredet hade gett vika så att härbret hade hamnat på backen. Efter restaureringen vilar härbret stadigt på ett nytt stolpunderrede.

Härbre flyttas till nytt stolpunderrede

Knutar

Knutar behöver inte göras exakt som tidigare, men själva knutskallen och knuten ska smälta in i karaktär och utseende. Ibland är knutkedjan dold innanför en knutlåda. Från antikvarisk synpunkt är det en fördel om knutarna kan göras på samma sätt som de befintliga.

Buktande väggar

Ibland kan väggar av timmer börja bukta utåt eller inåt. Då kan man behöva förstärka eller stabilisera väggen med "följare". Dessa sätts lodrätt utanpå och/eller innanför väggen och sätts fast med en bult. Hålet för bulten måste vara avlångt i höjddled, så att det finns utrymme för träets rörelse. Ibland är det att föredra att ingen följare syns på utsidan, utan att bara bulten är synlig.

Bevara detaljerna

Förutom byggnadsmaterial och -teknik är det många små detaljer som bidrar till byggnadens karaktär och till att man kan tyda den ursprungliga användningen.

Ibland finns sådant som infästningar och avgränsningar för tröskningen, båsplatser och annat som berättar om

tidigare funktion. Det kan också finnas spår efter äldre tiders sedvänjor såsom eldmärken och ristningar. Det är viktigt att bevara dessa spår så att man fortfarande kan förstå den gamla användningen.

Om du behöver skaffa nya gångjärn eller andra smidesdetaljer ska de vara obehandlade, inte förzinkade.

Äldre omålade timmerbyggnader bör förbli grå och omålade.

Måla eller inte måla?

Byggnadernas ursprungliga färg ska beaktas. Måla inte en tidigare omålade timmerbyggnad. Nya delar på en i övrigt grå eller solbränd vägg bör heller inte behandlas med järnvitriol, utan lämnas att gråna av tidens tand.

Järnvitriolen ökar inte timrets hållbarhet, utan färgar det bara grått. De ålderförändringar som med tiden uppstår kommer fortfarande att ge de nya delarna ett avvikande utseende. Vid naturlig gråning återkommer såsmåningom patinan, även om det tar lång tid.

Om byggnaden tidigare är målad med rödfärg kan den målas om med samma typ av färg. Falu rödfärg blev allmän först under 1800-talet. Numera finns två olika nyanser av rödfärg, en ljusare

och en mörkare. Den ljusa nyansen är ofta mer historiskt korrekt på äldre byggnader. Använd inte moderna, täta färger som dels kan stänga inne fukt, dels förändrar utseendet på byggnaden.

Eventuella fönster

Undvik att byta fönster i onödan. Gamla fönster är ofta tillverkade av virke av väldigt bra kvalitet. Det är svårt att få tag på lika bra material i nya fönster. Även om fönsterbågarna är skamfilade på ytan går det ofta bra att restaurera dem.

Behåll de gamla fönstrens utseende. Ändra inte storlek eller spröjsning eftersom det förändrar karaktären på hela byggnaden. Undvik att sätta på fönsterluckor där det inte har funnits sådana.

Lavar på lador

Lador är inte bara timmer, byggnadsteknik och jordbrukshistoria. Ladans landskap är också lavar, fåglar och annat djurliv.

På gamla träbyggnader, gärdesgårdar, rokarlar och andra timmerkonstruktioner växer ofta lavar, men även en del mossor och svampar. Några av dem är sällsynta och upptagna på den så kallade rödlistan över utrotningshotade växter och djur i Sverige.

Lador som ligger öppet i landskapet har en gynnsam växtmiljö för lavar. Det finns oftast fler lavar på nord- och nordvästväggarna, troligen för att det är fuktigt där. Många lavar gynnas av god tillgång på både ljus och fukt. Flera av de sällsynta lavarna lever enbart på gammalt virke. Om det är nödvändigt att byta ut byggnadsdelar eller gärdsgårdar med lavar på bör man därför placera det borttagna träet i närheten av byggnaden, så att lavarna har möjlighet sprida sig och fortleva. Målning, tjärning eller annan ytbehandling missgynnar de flesta lavararter.

Varglav på husknut. Varglaven med sitt gulgröna, busklikä växtsätt syns på långt håll. Den har sin naturliga förekomst på framförallt torrakor av tall på myrar. Varglaven har fått sitt namn av att den har använts för att förgifta vargar. Varglaven är fridlyst. Det innebär att man inte får plocka eller skada vilt levande exemplar av arten.

Spiklav i närbild

Andra naturvärden

På den smala oplöjda remsan som ofta finns runt lador i åkermark kan rester av ängsfloran finnas kvar. Den gynnas av att betas eller slås så att inte högväxta arter och buskar tar över. Slåttern är även bra för byggnaden då det minskar risken för fuktskador. Många insekter trivs också i byggnaderna. De drar i sin tur till sig fåglar och andra djur som söker föda. Många fåglar använder byggnaderna som en plats för vila, men även för skydd och för häckning. Ladusvalan bygger till exempel ofta sitt bo i lador och andra enkla byggnader.

Slutord

När man väl lyckats kan man glädja sig åt att ha varit med om att bevara en värdefull del av vår byggnadskultur.

